

Herdenkingsbijeenkomst Struikelstenen 10 december 2016 Dorpshuis/kerkje Borgsweer

Muziek: cello René Berman, piano Caspar Vos

Opening

Yvonne Quispel, Werkgroep Struikelstenen Termunten

Namens de werkgroep Struikelstenen Termunten: Welkom, Shalom, Moi, Welcome,

We zijn hier vandaag bij elkaar om twee Joodse families te gedenken: uit Borgsweer Izaak Cohen van den Berg, Martha Cohen van den Berg-Bruckmann, Inge Cohen van den Berg, en uit Termuntezijk Jozeph Cohen, Marie Therese Cohen-Nieweg, Clara Nieweg, Lowie Cohen, Mietje Cohen-Nieweg en Leo Cohen. Zij maakten langere of kortere tijd deel uit van onze dorpsgemeenschap, totdat ze in de oorlog werden gedeporteerd en in vernietigingskampen werden vermoord.

Vandaag leggen we voor elk van hen een steen voor het huis waar zij woonden. Zodat ze weer een plekje krijgen in onze dorpen.
Opdat zij niet vergeten worden.

Een bijzonder welkom voor de nabestaanden en ooggetuigen. A special welcome for our guests from abroad: Yehuda Harell and his family from Israel en Sara Kirby-Nieweg and her family from the U.K. Shalom, welcome.

In de lange voorbereidingstijd hebben de mensen voor wie we struikelstenen gaan leggen voor ons steeds meer een gezicht gekrijgen. Voor ons zijn ze Izaak, Martha, Inge, Jozeph, Marie Thérèse, Clara, Lowie, Mietje en Leo geworden. Zo zal ik ze in het vervolg ook noemen, bij hun voornaam. Dat geldt ook voor de mensen die hen zelf gekend hebben, en hun herinneringen met ons deelden: Alie Vos-Groenhagen, Trijn Houwerzijk-Telkamp, Sinus en Antje Brouwer-Kuiper en Jenny Generaal Kuiper .

Ik loop even het programma van vanmiddag met jullie door..
Sara zal eerst vertellen over het belang van Struikelstenen (ook in het engels). Daarna laten Isis en Erika van basisschool De Munte horen wat struikelstenen voor kinderen van nu kunnen betekenen, met een gedicht.
Yehuda Harell vertelt over zijn grootvader Izaak, wat wordt aangevuld met herinneringen van mensen die Izaak, Martha en Inge zelf hebben gekend.
Sara vertelt over haar nicht Mietje Cohen-Nieweg, en ook hier volgen herinneringen van ooggetuigen.

De herinneringen worden afgewisseld met muziek: Rene Berman, cellist en Caspar Vos, piano. We hebben in het programma ruim plaats gemaakt voor muziek, ook omdat we een meertalig gezelschap zijn. Lang niet iedereen zal alles begrijpen wat er wordt gezegd. Maar muziek spreekt maar één taal en kan ons zo verbinden.

Opdat zij niet vergeten worden...

Gedicht 'Dan struikel ik'

Isis Fledderman en Erika Noordam

*Het is allemaal zo lang geleden
1940 – mijn vader en moeder waren nog niet eens geboren
wat kan ik er mee?
ik moet verder!*

*en dan struikel ik
over een steen
anders dan de andere in de stoep
een steen
vertelt dat hier iemand
zó maar uit z'n huis gehaald*

maar het was niet mijn familie

*ik ken zijn naam, en verder niet
een vreemde uit een ver en bang verleden
wat kan ik er mee?
ik moet verder!*

*en dan struikel ik
over een steen
anders dan de andere in de stoep
een steen
vertelt dat hier iemand
niet meer thuis kwam*

*en al was het geen familie
al ken ik zijn naam en verder niet:
ik moet verder
en zorgen dat het nooit meer zo ver komt.*

(naar Hans Aalbersberg)

Waarom Struikelstenen...

Sara Kirby Nieweg

Stolpersteine, of Struikelstenen, zoals ze hier worden genoemd, zijn kleine herdenkingssteentjes voor slachtoffers van het Naziregime. Gunther Demnig, de ontwerper en maker, liet zich inspireren door een spreuk uit de Talmoed: "Een mens is pas vergeten als zijn naam is vergeten". Deze spreuk kan natuurlijk voor elk herdenkingsmonument gelden, maar er is een verschil.

De tekst op het bedekkende messingplaatje begint namelijk met de woorden "Hier woonde", want deze herdenkingssteentjes worden door de maker vóór de huizen gelegd, waarin de genoemde personen het laatst hebben gewoond. Hij koos de naam Stolpersteine, omdat je er als het ware over moet struikelen om te kunnen lezen wat erop staat. Struikelstenen trekken de aandacht van voorbijgangers en vertellen een verhaal. Ze leggen een persoonlijk verband met het huis, de straat en de woonplaats, want ze herinneren eraan dat de vroegere bewoners deel uitmaakten van de gemeenschap, maar hieruit vanwege hun geloof of denkwijze door de nazis werden verwijderd en vermoord. Nu zijn er soms nog mensen over die zich de voormalige bewoners herinneren, maar dat zal in de komende jaren niet meer zo zijn. Deze steentjes zijn daarom een blijvende waarschuwing dat zo iets nooit meer mag gebeuren.

Een verder belangrijk verschil is, dat er door de organisatoren veel voorbereidende werk moet worden gedaan: de gemeente moet toestemming geven, en de huidige bewoners moeten er natuurlijk bij betrokken worden. Uitgebreid onderzoek naar de familiebetrekkingen en de familiegeschiedenis van de betreffende personen betekent wellicht gesprekken met archivariissen en medebewoners, een speurtocht naar fotomateriaal, een bezoek aan het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, en een zoektocht naar eventuele nabestaanden, soms in het buitenland.

Scholen worden hierbij ook vaak ingeschakeld, en educatief lesmateriaal wordt voorbereid, zodat scholieren op de hoogte zijn van wat er vroeger in hun woonplaats is gebeurd en wat er nu wordt gedaan, zodat de omgekomen mensen in de herinnering blijven.

Als nabestaande heb ik verschillende struikelsteenleggingen meegemaakt, en ben elke keer onder de indruk geweest van de ernst en gevoelige manier waarop dit voorbereidende werk wordt verricht. Elke keer ben ik ook verrast door de hoeveelheid nieuwe gegevens en foto's die hierbij boven water zijn gekomen, en het nieuwe inzicht dat ik hierdoor in het leven van mijn omgekomen familieleden heb gekregen. Dankzij dit werk worden zij niet vergeten en wordt hun als het ware een tweede leven geschonken.

Daarom wil ik de werkgroep Struikelstenen Termunten heel hartelijk bedanken voor al hun harde werk en de manier waarop ze mij steeds op de hoogte hebben gehouden.

Muziek: Kaddish, Maurice Ravel

Herinneringen aan de familie Cohen van den Berg-Bruckmann

- *Yehuda Harell, kleinzoon van Izaak Cohen van den Berg*

Isaak Cohen Vandenberg our grandfather was born in Delfzijl on May 12th 1883 to a Jewish family that after being deported from Spain at the end of the 15th century, settled in the Nederland. At the beginning of the twentieth century Isaac moved to the northern side of the Dollard to the German town of Emden. In Emden he worked in the Salomon Windmuller family owned meat factory, Salomon also a descendant of Jews expelled from Spain. At some point Isaac bought a truck and was purchasing, in the surrounding villages, beef for the factory.

Isaac married our grandmother Emilia, born December 1883, the beautiful daughter of Salomon Windmuller. Isaac and Emilia had two daughters and two sons: Miriam, Rachel (Rikschen), Hanan (Max) and Solomon (Salo). All of them Dutch citizens and born in Emden. Emilia our grandmother died in 1924 at age 40.

A few years later Isaac married Martina (Martha) Bruckmann born in 1891. In 1927 Martha gave birth to their daughter Ingeborg (Inge).

The daughters of Emilia and Isaak - Miriam and Rachel were active in the Zionist youth movement 'Blau Weiss' and in 1929 left home to train on in agriculture. In 1932 they 'made Alia' and participated in establishing and settling kibbutz Giv'at Brenner in Israel. Have they not made the decision to come to Israel, we would be not standing here among you today.

The early thirties saw growing anti-Semitism in Emden and in 1933, immediately after Hitler's election as chancellor, the Germans began confiscating Jewish property. Following a recommendation of his friends Isaac made a decision to move with his family to neighbouring Holland, Isaac spoke Dutch better than German and they all had Dutch nationality. The family's possessions were loaded onto their meat truck and they drove to the Dutch border near the city of Nieuweschans. The truck and all their property was confiscated by the German border guards but they were allowed to proceed into Holland.

At first the family lived with Isaak's sister in Delfzijl. When they managed to get a small shop in a nearby village Isaak, Martha Max, Salo and Inge moved to Borgsweer. (Miriam and Rachel were already in Israel). Times were very difficult and living was scarce, to help survive Max and Salo started working as apprentices, Salo at a joinery and Max at a cowshed. In 1936, Rachel and Miriam managed to arrange for Max and Salo a permit to make Aliya to Israel.

Thus only Martha, Isaak and Inge remained in Borgsweer. In November 1942 the Germans that by then occupied Holland apprehended them and transferred them to the Westerbork concentration camp and from there by train, after few days, in unhuman conditions they were transferred to the death camp at Auschwitz, where on the 23rd of November 1942 after only few hours from arrival they were murdered.

Inge was 15-year-old

Martha was 51 years old

Isaac was 59 years old

Our family was deported from Israel to Spain in the first century AD; it was expelled from Spain at the end of the 15th century and settled in Holland, then moved to Germany only to have to escape back to the Netherlands and finally deported to Poland where they were murdered.

Now, more than fifty of us, their descendants, live in Israel again, never to be deported again.

All of us, including Nimrod that had to cancel at the last moment a really thankful to all that prepared this ceremony and contributed to make such a memorable event.

- *Ooggetuigen Trijn Houwerzijl-Telkamp, Alie Vos Groenhagen, Sinus Brouwer Voorgelezen door Yvonne Quispel (boekje Zij Waren onze Buren)*

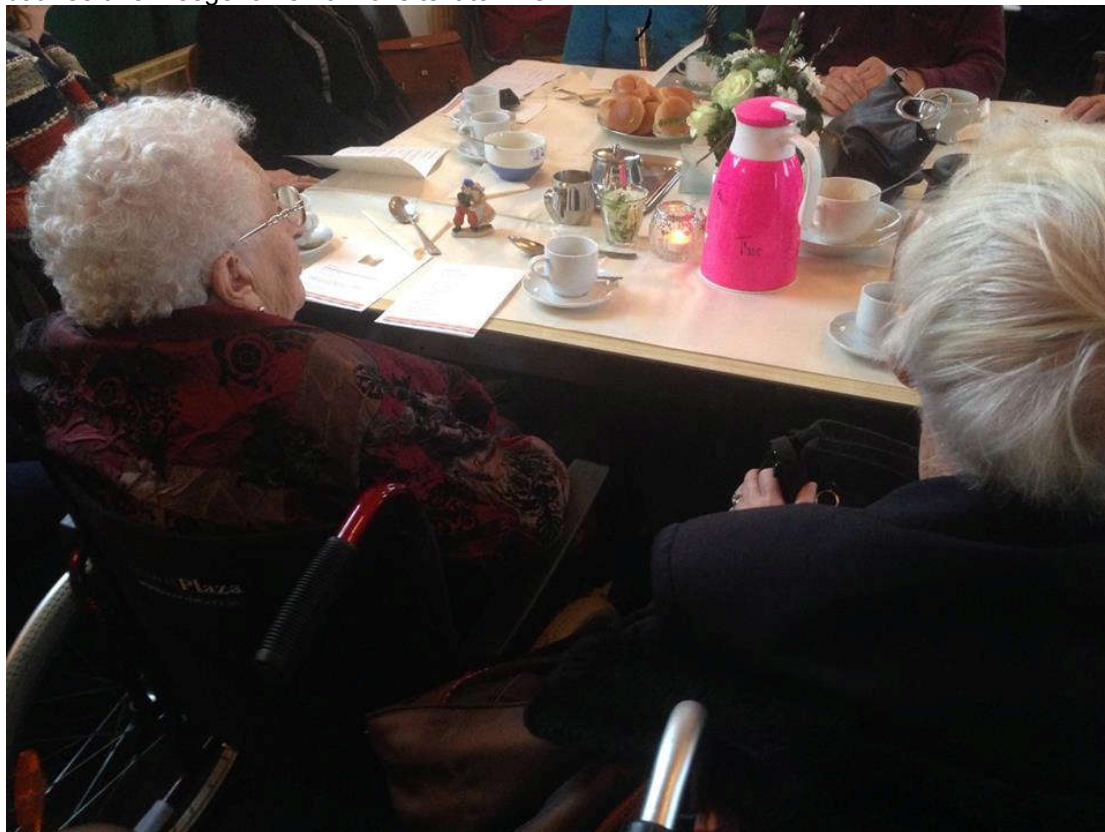
We zijn op zoek gegaan naar mensen die Izaak, Martha en Inge zelf nog hebben gekend. Zo kwamen we in contact met Alie Vos-Groenhagen, Trijn Houwerzijl-Telkamp en Sinus Brouwer, allemaal hier aanwezig. Zij deelden hun herinneringen graag met ons. En wij nu met jullie.

Sinus weet dat nog goed dat Izaak, Martha en Inge in Borgsweer kwamen wonen en daar een kruidenierswinkel begonnen: 'Het was de derde kruidenierswinkel, na Perdok en Ausema. Izaak haalde elke week boodschappenbriefjes op en bracht alle spullen dan thuis.'

Alie Groenhagen, die als jong meisje bij de familie diende, herinnert zich dat het een hele drukke winkel was. 'Daar was echt van alles te koop. Ze verkochten ook galanterieën, kleine huishoudelijke artikelen, zoals koperpoets. Als je wat bijzonders wilde hebben dat moest je naar de winkel van Cohen.'

Alie heeft ook warme herinneringen aan Martha: 'Ik at er altijd mee, dat wilden ze perse. Mevrouw Cohen kon heel lekker koken. Ze aten een keer bruine bonen. Toen ik zei dat ik dat niet lustte, zei ze 'maar deze wel'. En dat klopte ook. Thuis aten we het met spek, maar zij maakte het met vruchten. Ze bakte ook heel vaak taarten, bijna iedere week, altijd twee tegelijk, een vruchtentaart en een slagroomtaart. Dat was ik thuis niet gewend. Ik vond het heerlijk.' Alie's moeder was goed bevriend met een zus van Izaak: Saartje. Een van de twee beeldjes die haar moeder voor haar verjaardag van Saartje kreeg, heeft Alie nog steeds en

dat heeft ze meegenomen om ons te laten zien.

Trijn Telkamp was Inge's hartsvriendin en kwam veel bij de familie over de vloer. Ze herinnert zich Martha als een erg lieve vrouw. 'Ik vond het heel bijzonder dat er in de woonkamer een grote foto van Izaak's 1e vrouw Emilie hing, een hele mooie vrouw'.

Trijn en Sinus weten allebei nog goed dat je zondags als de winkel officieel dicht was, toch aan de achterkant, in de keuken, wat kon kopen. Trijn: 'Ik kreeg dan van mijn ouders één cent mee en kocht daarvoor een zogenaamde gelukstoffee, dan kreeg je een halve cent terug. En als je geluk had stond er op het papiertje waar je toffee in zat, dat je nog een extra toffee kon krijgen.'

Trijn en Sinus herinneren zich Inge als een heel gewoon meisje. 'Ze had blond haar. Ze trok gewoon met de andere kinderen in het dorp en op school op. Alleen bij godsdienstles merkte je dat ze Joods was, dan moest ze naar een andere klas.'

Ze merkten wel dat Inge veranderde, vooral toen ze een Jodenster moest gaan dragen. 'Inge werd schuw, het leek wel of ze zich ervoor schaamde. Ze durfde de straat niet meer goed op. Als ze toch samen met andere meisjes op straat liep, probeerde ze de ster te verbergen, door haar schooltas er voor te houden.'

Zowel Inge als haar moeder Martha schreven een versje in het poesiealbum van Trijn, dat ze gelukkig altijd bewaard heeft.

Trijn gaat die nu voor ons voorlezen:

Borgsweer, 25 Feb. '39

*Lieve Trijntje
Leef gelukkig en tevreden
In de bloeitijd uwer jeugd
En geniet van uw jong leven
Veel geluk en levensvreugd
Dat is de wens van je vriendin Inge*

*Mijn wens zij kort en krachtig
Doch hartelijk gemeend,
Veel geluk blijve u gedachtig
En dat gij nimmer went.*

*Borgsweer, 4 april 1939
Martha Cohen*

In de avond van 11 november 1942 is de familie Cohen van den Berg uit huis gehaald. Alie weet die datum nog precies. 'Het was nl. de verjaardag van mijn moeder, die zaten we gezellig te vieren toen hoorden dat Inge en haar ouders waren weggehaald. Verschrikkelijk vond ik dat, zo'n jong wichtje.'

Trijn herinnert zich dat ze Inge ineens niet meer zagen. Ook het huis van de familie was leeg. 'Ze zijn weggehaald, zeiden onze ouders. Meer hoorden we er niet over. We hebben Inge nooit meer gezien. We waren nog kinderen en begrepen pas later wat voor vreselijks er was gebeurd.'

Izaak, Martha en Inge zijn op 23 november 1942 om het leven gebracht in Auschwitz. Straks gaan we struikelstenen leggen voor het huis waar zij woonden. Zodat ze weer een plekje in Borgsweer krijgen. Opdat zij niet vergeten worden ...

Muziek: JS Bach, eerste Cellosuite in G. Prelude

Herinneringen aan de familie Cohen-Nieweg

- Sara Kirby Nieweg – herinneringen aan haar tante Mietje Nieweg-Cohen

Mietje Cohen-Nieweg is op 27 december 1910 geboren in Siddeburen, waar haar vader, Benjamin Nieweg, veehandelaar was. Hij was toen 39 en haar moeder Sophia Bamberger 33. Haar ouders waren mijn grootouders. Mietje, hun jongste dochter, werd naar haar grootmoeder Mietje Cohen genoemd. Haar oudste zus Geertje was in 1904 geboren en haar broer Meijer, mijn vader, in 1905.

Het gezin Nieweg is in 1916 naar Appingedam verhuisd, waar Mietje en Meijer later beiden lid waren van de toneel- en zangvereniging Harmonie, en deelnamen aan uitvoeringen en uitjes, o.a. naar Terschelling. Mietje ging ook graag uit dansen.

Mietje was getuige bij het huwelijk van haar broer Meijer en Miesje Wolf, mijn ouders, op 8 mei 1940. Haar nichtjes Hermi en Fietje van Hasselt, dochttertjes van haar zus Geertje, waren toen bruidsmeisjes. Ze is op 16 maart 1942 getrouwd met Lowie Cohen in Appingedam, waar haar Joodse huwelijk, choepa, een paar maanden later plaatsvond op 27 juli 1942, waarschijnlijk een van de laatste choepa's die daar in de synagoge werden gehouden. Hermi en Fietje van Hasselt waren bij dit huwelijk ook bruidsmeisjes. Mijn vader was bij de choepa niet aanwezig, want hij was toen al naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd, waar hij op 18 August is omgebracht.

Mietje is in april 1942, na haar burgerlijke huwelijk, bij haar schoonouders, Marie-Thérèse Nieweg en Joseph Cohen, in Termunterzijl ingetrokken. Zij zal zich direct in dat slaggers-/veehandelaarsgezin thuis hebben gevoeld, want dit was niet alleen haar schoonfamilie maar dit waren ook haar verwanten. Marie Thérèse en haar zus Clara die bij het gezin Cohen inwoonde, waren namelijk haar tantes, jongere zussen van haar vader. Lowie en zijn jongere broer Leo waren haar volle neven.

Het samenzijn van Mietje en Lowie in Termunterzijl heeft niet lang geduurd, want op 17 augustus 1942, werden Lowie en zijn broer Leo door de veldwachter naar Westerbork gebracht. Leo werd 10 dagen later naar Auschwitz gedeporteerd, waar hij eind september werd omgebracht.

Mietje arriveerde begin oktober 1942 in Westerbork in het kader van gezinshereniging. Marie-Thérèse, Joseph en Clara werden op 12 november 1942 naar Westerbork gedeporteerd, waarna hun huis in Termunterzijl leeg achterbleef. Alle drie werden op 23 november 1942 in Auschwitz omgebracht.

Mietjes zus Geertje en haar gezin zijn in februari 1943 in Auschwitz omgebracht. Haar ouders, Benjamin en Sophia, kwamen een maand later in Westerbork aan en zijn tegelijk met Lowie en Mietje op 23 juli 1943 in Sobibor omgebracht, waarna ik de enige overlevende van deze familie was.

Ik heb Mietje niet bewust gekend, maar heb als tastbaar aandenken de Hagada die zij in 1922 van haar ouders kreeg voor haar elfde verjaardag. Hieruit wordt elk jaar met Pesach, het Joodse Pasen, de uittocht van Egypte voorgelezen.

Via het Herinneringscentrum Kamp Westerbork heb ik ook nog deze briefkaart gekregen die Mietje op weg naar Sobibor uit de trein heeft gegooid:

20 juli 1943

Beste Vrienden,

Pa en Moeke en Louis en ik en vele anderen zitten in de trein, het onbestemde tegemoet.

We houden kop er voor en vechten ervoor weer terug bij jullie te komen.

Louis heeft altijd flink zijn best gedaan, maar door een fout is Louisj op de transportlijst geplaatst en zijn we daar de dupe van geworden. De hoge omes hebben allemaal voor Louis gevochten, maar het heeft niet geholpen. We hebben allebei ons plicht hier gedaan, dat weten ze allemaal hier.

Jongens bedankt voor alles wat jullie voor ons deden. We komen terug.

Het pakje krijgt nu een beste vriend van ons.

Veel goeds gewenst van ons alle vier.

Jullie Mietje

Groeten aan alle vrienden; TOT ZIENS; Daag lieverds

- *Ooggetuigen: Jenny Generaal-Kuiper, Sinus en Antje Brouwer-Kuiper voorgelezen door Yvonne Quispel (boekje Zij waren onze Buren)*

We spraken ook mensen die Jozeph, Marie Thérèse, Clara, Lowie en Leo zelf nog gekend hebben - Jenny Generaal-Kuiper en Sinus en Antje Kuiper-Brouwer, alledrie hier aanwezig - en vroegen naar hun herinneringen.

‘De twee zussen leken erg op elkaar, maar je zag hen eigenlijk nauwelijks buiten. Ze leefden erg teruggetrokken.’

Jozeph en zijn zoons blijken wel sociaal contact met dorpsgenoten te hebben gehad. Ze gingen bijvoorbeeld regelmatig in de buurt kaarten, in Borgsweer met de vader en opa van Trijn en in Termunten met de opa van Antje.

Sinus herinnert zich dat Leo en Lowie meededen met koekhakken tijdens het Bootje Zeilen. ‘Als ze de koek dan niet helemaal doormidden hadden gehakt, konden ze net zo lang praten dat dat wel zo was, dat ze de koek toch kregen.’

Jenny, die als kind vlak naast de familie Cohen woonde, weet nog dat een van de zoons, ze denkt Lowie, wel eens kwam buurten bij haar vader op de garnalenpellerij. ‘Dan maakte ik wel ns een praatje, als ik mijn vader koffie kwam brengen. Zo hoorde ik over koosjer koken, dat melk en vlees niet met elkaar in aanraking mochten komen en zo.’

De Cohens handelden vooral in schapenvlees. Sinus herinnert zich dat zijn broer een keer een schaap aan Leo verkocht. ‘Ik moest mee om het dier op te drijven. Toen we aankwamen vroeg Leo zijn moeder om geld voor het schaap. Zij zei dat hij eerst maar eens wat moest gaan verdienen. Mijn broer zei toen dat hij het schaap dan maar weer meenam. Maar na een hoop gepingel is de koop toch rondgekomen.’

Hij weet ook nog dat ze het vlees rondbrachten op een soort bakfiets, zonder bagagedrager maar met een soort uitsteeksel aan de achteras, zodat ze al steppend konden opstappen. Dat was nodig vanwege de zware lading vlees voorop.

Antje kwam als kind vaak bij haar opa in Termunten: 'Als slager Cohen dan vlees kwam brengen, zag ik een mand met een bebloede doek erover. Dat vond ik best griezelig als kind...'

Met Pasen dacht de slager ook aan de kinderen in de buurt. Jenny: 'Dan kregen we altijd een varkensblaas, om een rommelpot van te maken, een soort trommel.'

Jenny herinnert zich nog dat Lowie en Leo naar Westerbork moesten. 'Die jongens dachten dat ze in Polen gingen werken. Mijn moeder heeft hen nog een kruikje meegegeven om koffie of water mee te nemen naar het werk.'

Lowie werd in Westerbork bij de Joodse Ordedienst tewerkgesteld, wat waarschijnlijk verklaart waarom hij en Mietje relatief lang in Westerbork verbleven.

Mietje hield vanuit Westerbork contact met haar vrienden Koos en Betje Fledderman uit Appingedam. Een briefkaart aan hen is bewaard gebleven:

Beste vrienden, Ik heb schrijfdag en dus krijgen jullie weer enige woorden van ons. Hoe gaat het bij jullie? Met ons vieren gaat het goed gelukkig. Jullie fijne pakje hebben we ontvangen hoor. En was het dik in orde. Die poffert was heerlijk en het andere konden we ook best gebruiken. Ik heb een gortmoutpudding gemaakt voor ons vieren. Was zoo lekker en voedzaam. Jullie verzorgen ons goed hoor. Hoe is het met jou Betje? Schrijf ons nu eens weer hoe of het met jou gaat. Wat een geluk dat pa en moe er nog zijn hè? We zijn er zoo blij om. Weest van ons alle vier allerhartelijkst gegroet, doch apart door jullie toegenegene vriendin Mietje. Daag.

In de trein naar Sobibor schreef Mietje ook nog een briefkaart. Die las Sara net voor.

Straks gaan we voor Jozeph, Marie Thérèse, Clara, Lowie, Mietje en Leo in Termunterzijl struikelstenen leggen voor het huis waar zij woonden.

Opdat zij niet vergeten worden ...

Muziek: Max Bruch, Kol Nidrei

Kaddisj

Bij het leggen van de struikelstenen in Borgsweer en Termunterzijl is door nabestaanden kaddisj gezegd (gebed voor de rouwendenden):

*Moge zijn grote naam verheven en geheiligd worden
in de wereld die hij geschapen heeft naar zijn wil.
Moge zijn koninkrijk erkend worden in uw leven en in uw dagen
en in het leven van het gehele huis van Israël,
weldra en spoedig.
Zegt nu: Amen*

*Moge zijn grote naam gezegend zijn nu en voor altijd.
Gezegend, geprezen, gevierd, en hoog en hoger steeds verheven
Verheerlijkt, gehuldigd en bejubeld worde de naam van de Heilige,
gezegend zij hij
hoog boven iedere zegening, elk lied,*

*lof en troost die op de wereld gezegd wordt.
Zegt nu: Amen*

*Moge er veel vrede uit de hemel komen en leven!
Over ons en over heel Israël.
Zegt nu: Amen*

*Hij die vrede maakt in zijn hoge sferen,
zal ook vrede maken voor ons en voor geheel Israël
Zegt nu: Amen*